

VOJNIČKA NADGROBNA STELA SEVERSKOG RAZDOBLJA IZ LOBORA

BRANKA MIGOTTI
Odsjek za arheologiju HAZU
Ante Kovačića 5
HR-10000 Zagreb
branka.migotti@zg.t-com.hr

UDK: 904(497.5 Lobor)"652":73
726.82.032.7(497.5)
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
Primljeno / Received: 2010-03-31

Vojnička stela iz Lobora kod Zlatara (Hrvatsko zagorje), danas u Arheološkome muzeju u Zagrebu, višekratno je objavljena u sklopu većih zbirki raznorodnih kamenih spomenika, ali uz posve sažeto predočenje osnovnih povijesnih, epigrafskih i ikonografskih podataka. Ovdje se taj spomenik razrađuju opširnije, s naglaskom na analizi ukupne ikonografije i formalne tipologije kao osnove za datiranje u razdoblje oko 220.-250., pri čemu se ispravljaju pojedina pogrešna opažanja ili tumačenja iz prethodnih objava. Osim toga, nastoji se ustanoviti radioničko podrijetlo u kontekstu noričko-panonske grobne umjetnosti, ali i društvene okolnosti nastanka stele kao vojničkog spomenika u razdoblju izrazite povlaštenosti vojničkog sloja u provinciji Panoniji.

KLJUČNE RIJEČI: *nadgrobna stela, Lobor, Panonija, vojnici*

I. UVOD

Stela iz Lobora (Sl. 1, 2) kod Zlatara u sjeverozapadnoj Hrvatskoj iskopana je slučajno 1857., ali njezin arheološki kontekst nikada nije ustanovljen. Mogla je pripadati groblju rimskog naselja zasad neutvrđena imena u ageru Andautonije (*Andautonia*, Šćitarjevo) ili Petovione (*Poetovio*, Ptuj), oba u provinciji Gornjoj Panoniji, ali je još vjerojatnije njezino podrijetlo u sklopu rimskoga gospodarskog imanja na području jednoga od spomenutih gradova. Dok joj je natpis višekratno zabilježen i proučen u epigrafskoj literaturi već u 19. stoljeću, stela je prvi put cjelovito objavljena tek u sklopu zbirke kamenih spomenika Hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu početkom 20. stoljeća. U toj objavi, kao i u naknadnim kraćim osvrtima u sklopu većih zbirki kamenih spomenika ili u posebnim prigodama, dan je njezin razmjerno sažet opis s naglaskom na vojničkoj ikonografiji i tumačenju natpisa.¹ U nevelikom korpusu nadgrobni stela sjeverne Hrvatske spomenik iz Lobora, premda na žalost prilično oštećen, svojom ikonografskom i tipološkom osebujnošću, ali i društvenim okolnostima svoga nastanka, zavrjeđuje veće zanimanje no što mu je dosad poklonjeno. Osim toga, važan je

¹ CIL III, 4114 (=10888); J. BRUNŠMID, 1909, 165-166, br. 360; A. SCHÖBER, 1923, 71-72, Nr. 154; V. HOFFILLER, B. SARIA, 1938, 203-204, Nr. 455; K. FILIPEC, 2008, 17; UEL, 3110.

Sl. 1. Stela iz Lobora (foto: I. Krajcar).
Fig. 1. Stele from Lobor (photo: I. Krajcar).

Sl. 2. Stela iz Lobora (crtež: K. Rončević).
Fig. 2. Stela from Lobor (drawing: K. Rončević).

i u širem smislu jer je vojnička ikonografija 3. stoljeća uobličena upravo u podunavskim provincijama i odatle se proširila ne samo u druge dijelove Carstva nego i u sam grad Rim, utječući i na oživljavanje portretnih grobnih stela vojničkoga kruga.² Iz svih navedenih razloga, u koje se prigodno uklapa i šire područje nalaza razmatrane stele, Hrvatsko zagorje – rodni kraj slavljenika, odabrala sam ju za sadržaj priloga koji s radošću posvećujem poštovanom profesoru, zaslužnom stručnjaku i dragom prijatelju Janku Beloševiću.

2. OPIS, IKONOGRAFIJA, TIPOLOGIJA I DATIRANJE

Zbog velike istrošenosti površine kamena, reljefni prizor na ovome spomeniku teško je pouzdano opisati, što je uistinu šteta jer se i sad nazire da su pojedini odjeće i opreme bile pomnivo prikazane. Pretpostaviti je da su te pojedini bile jasnije prije nekoliko desetljeća kada je načinjen prvi crtež, i to za potrebe poznate rasprave o opremi rimskih auxilijara u 2. i 3. stoljeću³ (Sl. 3). Taj crtež sadrži nekolicinu netočnosti na koje je potrebno upozoriti i stoga što se on prenosi i u najnovijoj literaturi.⁴ Tako je desni lik prikazan bez brade i brkova, premda se i danas jasno razaznaje da ih ima i da su mu, čini se, čak i malo bujniji nego u lijevog lika, koji je, naprotiv, prikazan s podužom bradom. Ogrič je u lijevog lika pogrešno nacrtan kao dug i polukružan, a kod desnoga kao kraći i ravnoga ruba, dok oba zapravo imaju oblik potonjega. Desni lik ne drži u desnoj ruci nikakav predmet, već kažiprstom pokazuje na svitak u lijevoj ruci. Balteus za mač nije vidljiv na desnoj strani grudiju ni jednog od dvojice vojnika, nego samo na dijelu boka ispod njihove lijeve ruke, a nabori saguma na grudima prikazani su nejasno, pa se ne razaznaje način nošenja. Na gležnjevima obojice muškaraca predloženi su rubovi nogavica hlača, ali se oni uistinu ne razaznaju. Ženska osoba prikazana je s manje pogrešaka. Za razliku od jednoga novijeg crteža na kojemu su fibule nacrtane netočno, premda su ključne u raspravi⁵ (Sl. 4), ovdje su one predložene prilično vjerno. Inače, ni jedan od dva navedena crteža ne donosi ukras (privjesak ili ukrasnu fibulu) na grudima ženske osobe.

Stela je načinjena od vapnenca, a sačuvana je u visini od 158 cm, širini od 99 cm i debljini od 18 cm. Nije cjelovita; preostao je gornji dio natpisnog polja i gotovo čitava portretna niša, kojoj je odlomljen manji dio desnog ugla i veći dio lijevoga. Pravokutna portretna niša s tri je strane omeđena glatkim rubom, a s gornje motivom noričko-panonske volute. Pokojnici su prikazani sprijeda, kao čitavi stojeći likovi, u sredini ženska osoba, a sa svake strane po jedna muška, koja jednom rukom neznatno probija okvir niše. Njihov međusobni odnos otkriva različite planove: muškarac na lijevoj strani pokriva desnu ruku žene, kojom ga ona obgrljuje tako da su joj prsti vidljivi na njegovu lijevom ramenu. Žena pak svojom rukom djelomice pokriva ruku muškog lika na desnoj strani stela. Muškarci stoje posve uspravno, s malo razmaknutim nogama, dok žena ima statuarano držanje, s lijevom nogom lagano svijenom u koljenu i osloncem na desnoj nozi. Desni muškarac ima izduljeno lice, kratku kovrčavu bradu i brkove te kratku kosu koja pranja uz lubanju. Na čelu i sljepoočnicama kosa je duboko povučena prema tjemenu, a prikazana je u obliku širokih usporednih pramenova koji se osobito dobro uočavaju sa strana. Odjeven je u tuniku dugih širokih rukava, koja doseže do sredine koljena, a pričvršćena je opasačem

² M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006, 149.

³ J. OLDENSTEIN, 1976, 230, Anm. 788, 233, Abb. 14: 1. Budući da je stela citirana prema knjizi *Arte romana sul Danubio* (Silvio Ferri, Milano, 1931), očito je da je fotografija br. 291 (str. 241) poslužila kao predložak.

⁴ S. JAMES, 2010, 44, fig. 24 A.

⁵ S. MARTIN-KILCHER, 1993, 183, Abb. 1: 3. Crtež je načinjen prema slici stela objavljene u A. SCHÖBER, 1923, 72, Abb. 75.

Sl. 3. Crtež reljefnog prizora na steli iz Lobora (prema OLDENSTEIN, 1976).

Fig. 3. Drawing of a scene on the stele from Lobor (after OLDENSTEIN, 1976).

prikopčanim četvrtastom kopčom. Pretpostavljene hlače ne razaznaju se, kao ni inače obvezatna obuća, a stopala su prikazana anatomske vjerno, ali uz prenaplašena bočna izbočenja. Na leđima mu je ogrtač (*sagum*) malo duži od tunike, na desnom ramenu prikopčan okruglom kopčom i prebačen preko lijeve ruke. Sagum je ogrnut tako da na grudima čini dubok luk u obliku slova U; njegov je reljefni rub na lijevoj strani grudi prekinut, a da razlog takvome postupku ostaje nejasan. Kožna traka (*balteus*), inače protegnuta od desnog ramena do lijevog boka, o koju je pričvršćen dugi mač (*spata*), prikazana je samo na dijelu boka i bedra ispod lijeve ruke. Baltej je na području boka ukrašen ovalnim ispupčenim okovom, a spata je umetnuta u korice koje završavaju okruglim okrajkom na razini potkoljenice; glava i držak nisu joj prikazani. U lijevoj

Sl. 4. Crtež reljefnog prizora na steli iz Lobora (prema MARTIN-KILCHER, 1993).

Fig. 4. Drawing of a scene on the stele from Lobor (after MARTIN-KILCHER, 1993).

ruci pokojnik drži svitak na koji pokazuje kažiprstom desnice. Lijevi pokojnik prikazan je veoma slično desnome, osim što mu je lice još malo izduljenije, a brada možda malo oskudnija, dok se brkovi ne razabiru zbog istrošenosti kamena. I on u lijevoj ruci ima svitak, ali ne pokazuje na nj kažiprstom druge ruke, već u njoj drži nejasan predmet, najvjerojatnije još jedan svitak. Ženska osoba u lijevoj ruci drži mali okrugli plod. Odjevena je u tuniku i gornju haljinu bez rukava nalik rimskoj stoli (odnosno grčkom peplosu), koja pokriva koljena, a nabrana je na grudima i okomito u srednjem dijelu čitavom duljinom od pojasa do donjeg ruba. U struku je bila opasana, ali se kopča ne nazire. Premda su nabori ravni i ukočeni, čini se da je haljina bila načinjena od razmjerno mekane tkanine, sudeći prema podatnom pregibu koji prati svijeno lijevo koljeno. Na ramenima je bila prikopčana lučnim fibulama koje se sastoje od glave u obliku izduljena

pravokutnika, podijeljena na tri okomita režnja, luka koji je s obje strane pri dnu ukrašen zaobljenim istakama poput krilaca, te noge koja završava loptastim zadebljanjem. Ispod gornje haljine vidljiva je tunika dugih, širokih rukava, koja je dosežala do stopala, a bila je nabrana na grudima i između nogu. Dosad opisani dijelovi odjeće jasno su prikazani i nisu sporni. Međutim, trakasti obrub oko vrata, ispunjen nizom crta u obliku slova V, te sličan obrub na zapešću ispod rukava tunike, ali ukrašen kosim crtama, mogli bi se protumačiti dvojako: kao dijelovi još jedne, donje tunike, ili pak kao trakasta ogrlica i slična takva narukvica.⁶ S obzirom na ukras, potonja mogućnost čini se vjerojatnijom. Na dnu V-ureza gornje haljine prikopčana je ukrasna fibula nejasna oblika, nalik pelti ili polumjesecu, premda bi se na tome mjestu u pravilu trebala nalaziti koljenasta ili okrugla fibula.⁷ Lice žene izrazito je izduljeno, a na glavi ima nisku kapu koja prati oblik tjemenca. Na čelu ispod kape proviruje sitno uvijena kosa počesljana na razdjeljak, koja, čini se, donji dio ušnih školjki ostavlja slobodnima. Bočne strane stele ukrašene su viticom vinove loze. Ovaj spomenik ne spada u vrhunac panonske klesarske proizvodnje u 2. i 3. stoljeću, ali mu je mjesto ipak među vrsnijim ostvarenjima. Usprkos velikoj istrošenosti površine kamena naslućuju se vjerno izvedene ikonografske pojedinosti; pokret i oblici ljudskih likova razmjerno su prirodni, a donekle i njihove proporcije, uspijeli kod prikaza vojnika negoli njihove majke.

Sačuvani dio natpisa glasi: *D(is) M(anibus) / M(arco) Coc(ceio) Superiano (centurioni) leg(ionis) X G(eminae) ann(orurum) / XXX mens(ium) VIII et Val(erio) / Luciliano mil(iti) co(ho)r(tium) praet(orianarum) / [an]n(orurum) XL me(n)sium III Sep(timia) Lucilla / [m]ater pientissima et Coc(ceius) / [---]us sig(nifer) leg(ionis) X [---] /*

Prema tome, 30-godišnjemu Marku Kokceju Superijanu, centurionu X. legije Gemine, i 40-godišnjem Valeriju Lucilijanu, pretorijancu, spomenik su dali načiniti, posvetivši ga bogovima Manima, najljubaznija mati Septimija Lucila i brat (?) Kokcej ..., stjegonoša X. legije Gemine.

Iz natpisa proizlazi da su na steli prikazani majka Septimija Lucila i njezina dva pokojna sina, Marko Kokcej Superijan, i Valerije Lucilijan, očito sinovi različitih očeva. Nije prikazan pravi Markov brat (?) ili rođak Kokcej. Budući da su oba pokojnika bili vojnici podjednaka položaja i da su posve jednako odjeveni i opremljeni⁸, teško je proniknuti u njihov identitet na slici. Vojnik na lijevoj strani prikazan je kao višestruko povlašten: u prednjem je planu u odnosu na brata i na majku, čija mu ruka usto počiva na ramenu. To bi mogao biti stariji brat, Valerije Lucilijan. Naime, ako on uistinu u svakoj ruci ima svitak, ti bi se predmeti u ovome kontekstu mogli odnositi na njegovu vojničku službu.⁹ J. Brunšmid pretpostavio je da je Lucilijan bio veteran s obzirom na trajanje pretorijanske službe, ali bi to u epitafu najvjerojatnije bilo navedeno.¹⁰ S druge strane, od Septimija Severa nadalje pretorijanci su se

⁶ Donja ženska tunika poznata je i u rimskoj odjeći, ali najvjerojatnije nije imala duge rukave (A. T. CROOM, 2002, 87). Naprotiv, u sjevernim provincijama jasno je uočena donja tunika dugih rukava (ROTHER 2009, 45).

⁷ Usp. J. GARBSCH, 1985, 561, Abb. 3; B. MIGOTTI, 2008, 459. Primjerak s kopčom u obliku pelte: UEL, 685 (Szombathely/Savaria).

⁸ To je uobičajeno za seversko razdoblje, kada se gube bitne razlike ne samo u zakonskoj podlozi službe nego i u odjeći i opremi pojedinih rodova vojske, prije svega legionara i

augzilara. Što se pretorijanaca tiče, odjeća poput one na steli iz Lobora spada u tzv. malu uniformu, za razliku od paradne ili vojničke (M. DURRY, 1954, 1625; J. C. N. COULSTON, 1998, 178).

⁹ Svitak, inače uobičajen dio grobne ikonografije, mogao je imati različita (pretpostavljena) značenja (usp. E. WALDE, 1997, 244). Jedan vojnik s po jednim svitkom u svakoj ruci (Luxor, sredina 3. stoljeća) mogao je biti centurion, ali to nije sigurno (G. SUMNER, 2009, 136, fig. 98).

¹⁰ J. BRUNŠMID, 1908-1909, 166.

novačili iz redova legionara.¹¹ Stoga je moguće da je takav vojnički put imao i Panonac Valerije Lucilijan, i da dva svitka označavaju dva stupnja u njegovu vojničkom službovanju. Ako je to tako, njegovo ime bilo bi očekivati na prvome mjestu. Ipak, prednost u epitafu ima Superijan, koji je k tome izdvojen navođenjem *tria nomina*. Kakogod bilo, u takve potankosti obiteljskih odnosa u ozračju smrti nemoguće je proniknuti bez pouzdanijih podataka.

Svi spomenuti u natpisu bili su rimski građani čija italska imena ne otkrivaju panonsko podrijetlo, ali je ono vjerojatno s obzirom na domaću nošnju majke dvojice pokojnikâ.¹² S druge strane, gentilno ime Kokcej svjedoči o ranoj romanizaciji te panonsko-keltske obitelji. Poznato je da je car Nerva dodjeljivao građansko pravo prvacima sjevernopanonskih keltskih plemena Boja i Eraviska, pa nema razloga sumnjati da je tako postupao i s Tauriscima i njihovim saveznicima u jugozapadnoj Panoniji.¹³ Stoga su i Kokceji iz Lobora mogli potjecali iz takvoga društvenog sloja. Ipak, s obzirom na njihovu vojničku službu, vjerojatnije je da su im i predci rimsko građansko pravo stekli služeći u vojsci, dok su potomci već u 2. stoljeću mogli su biti legionari i pretorijanci. Takvi primjeri opovrgavaju uvriježenu pretpostavku da vojnici iz podunavskih provincija u pretorijanske kohorte ulaze tek za vrijeme Severa. Naprotiv, novačili su se i prije, ali u manjem broju, i samo oni podrijetlom iz snažnije urbaniziranih krajeva, dok su za severskih vladara provincijalci, uključujući i Panonce, u tim postrojbama zadobili posvemašnju prevlast.¹⁴

J. Brunšmid datirao je stelu iz Lobora na prijelaz 2. u 3. stoljeće (paleografija), kao i S. Martin-Kilcher (neobrazloženo), A. Schober u 2. stoljeće (neobrazloženo), J. Oldenstein od kraja 2. do sredine 3. stoljeća (posredno, na temelju vremenskog raspona ukupno obrađenih nalaza) a S. James u 3. stoljeće (vojnička oprema).¹⁵ Ponuđen vremenski raspon moguće je donekle suziti i dodatno ga potkrijepiti tipologijom spomenika i ikonografsko-portretnim elementima. Takozvana vojnička ikonografija 3. stoljeća općenito se povezuje s nošenjem saguma i opasane tunike; oružje nije obvezatno, a u pravilu se prikazuju odabrani primjerci, ne i ukupno naoružanje.¹⁶ Bez obzira na to što se takva slika vojnika najčešće povezuje s Karakalinom reformom vojske, ona sama po sebi ne može biti oslonac za uže datiranje. Naime, vojnici u sagumu i tunici prikazuju se i tijekom čitavog 2. stoljeća,¹⁷ premda sagum uistinu postaje svojevrsnim zaštitnim znakom vojničke službe upravo u 3. stoljeću. Odjeća vojnika na steli iz Lobora uklapa se u predočenu sliku. S obzirom na pogriješno predočen sagum u vojnika na lijevoj strani na starom crtežu (Sl. 1), prilika je osvrnuti se na nedoumice koje se u literaturi pojavljuju u vezi s izgledom vojničkog ogrtača. Prije svega, ponekad se on naziva paludamentom (*paludamentum*). Premda je gotovo nemoguće pomiriti i uskladiti nazivlje o odjeći u izvorima s odgovarajućim likovnim prikazima, osobito u dijakroniji, pa se vojnički ogrtač nerazlikovno naziva *sagum*, *paludamentum* ili *chlamys*, prevladava mišljenje

¹¹ M. DURRY, 1954, 1616; E. CASCIO, 2005, 141.

¹² *Cocceius*: A. MÓCSY, 1959, 149; L. BARKÓCZI 1964, 301; B. LÖRINZ, 1999, 67; *Superianus*: L. BARKÓCZI, 1964, 325; B. LÖRINZ, 2002, 100; *Valerius*: A. MÓCSY, 1959, 195; L. BARKÓCZI, 1964, 303; B. LÖRINZ, 2002, 142; *Lucilianus*: L. BARKÓCZI, 1964, 316; B. LÖRINZ, 2002, 35; *Septimia*: A. MÓCSY, 1959, 148; L. BARKÓCZI, 1964, 299; B. LÖRINZ, 2002, 69; *Lucilla*: A. MÓCSY, 1959, 179; L. BARKÓCZI, 1964, 316; B. LÖRINZ, 2000, 35.

¹³ A. MÓCSY, 1959, 114. O keltskim Tauriscima i njihovu savezu plemena na području budućih agera Petovione i Andautonije vidi D. NEMETH-EHRLICH, D. KUŠAN ŠPALJ, 2003, 111; J. HORVAT ET ALII, 2003, 158.

¹⁴ M. DURRY, 1954, 1626-1627; A. MÓCSY, 1959, 80, 119-120; V. HOPE, 2001, 45.

¹⁵ J. BRUNŠMID, 1908-1909, 166; A. SCHÖBER, 1923, 72; J. OLDENSTEIN, 1976, 62; S. MARTIN-KILCHER, 1993, 182-183; S. JAMES, 2010, 44.

¹⁶ M. DURRY, 1954, 1625; L. ECKHART, 1976, 17; T. FISCHER, 1988; E. POCHMARSKI, 1990, 530-531; J. C. N. COULSTON, 1998, 177-178; O. HARL, 2003, 340-342; M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006, 150-198; S. JAMES, 2010, 44-45, figs. 24, 25.

¹⁷ Usp. primjer dviju sjevernokršćanskih stela, po jedne iz Cibala i Murse (N. CAMBI, 1989).

da je sagum ogrtač običnog vojnika i nižeg zapovjednika, dok je paludament povlastica višeg zapovjednika i cara. Pojedini autori pritom centurionu pripisuju nošenje saguma a drugi opet paludamenta, što potvrđuju i likovni prikazi. U kasnoj antici paludament je dobio oblik grčke hlamide, sežući do članka, ali mu je u ranijem razdoblju prosječna duljina bila do sredine lista, otprilike kao i sagumu. Izvori kažu da su se sagum i paludament međusobno razlikovali bojom, zagasitosmeđom za prvi, a crvenom ili bijelom za drugi. Međutim, likovni spomenici s prikazima vojnika u crvenim ogrtačima, moguće ali ne nužno centuriona, svjedoče da to nije bilo strogo pravilo. Neki autori ističu da je paludament imao ili mogao imati donji rub ovalan (vidi Sl. 3!), za razliku od isključivo pravokutnog saguma, ali je moguće da je takav dojam odraz kasnoantičkog izjednačavanja paludamenta i hlamide.¹⁸ Spomenuti detalj bio bi dragocjen za razlikovanje razmatrane odjeće, ali on na žalost nema potvrde u slikovnoj građi: ogrtači običnih vojnika prikazuju se i s ravnim i sa zaobljenim donjim rubom¹⁹ Međutim, zapovjednici su nosili paludament neprikopčan, omotan oko lijeve ruke i s jednim krajem prebačenim na lijevo rame; u takvom slučaju nema dvojbe oko razlikovanja saguma i paludamenta. Prema tome, usprkos mnogim nedoumicama, uobičajeno nošen vojnički ogrtač, dakle prebačen (ponekad dvostruko) preko lijevog ramena i prikopčan na desnome, najsigurnije je nazvati sagumom. Upravo takav ogrtač očito nose i centurion i pretorijanac na steli iz Lobora.

Za razliku od same odjeće, tunike i saguma, neki elementi opreme odjeće i naoružanja uvedeni su, čini se, upravo na prijelazu 2. u 3. stoljeće. Ovamo spadaju i dva oblika pojasnih kopči: okrugle (*Ringschnalle*) i četvrtaste (*Rahmenschnalle*), obje bez trna. Zagonetno je inače da u 3. stoljeću na reljefnim prizorima izrazito prevladavaju okrugle kopče, često veoma velike, dok su među arheološkim nalazima više zastupljeni četvrtasti primjerci. Stela iz Lobora spada među rjeđe na kojima je prikazan potonji tip. Ni arheološki nalazi ni reljefni spomenici nisu dosad pružili dokaza o eventualnoj vremenskoj razlici u uporabi okruglih i četvrtastih pojasnih kopči tijekom 3. stoljeća, niti o razlozima nepodudarnosti između arheoloških nalaza i reljefnih prizora.²⁰ S. von Schnurbein i H. Ubl smatraju da je nedostatak okruglih kopči u nalazima posljedica previda, jer je kolutu bez trna u građi izvan konteksta teže odrediti namjenu negoli pravokutnoj kopči sa svojstvenim središnjim dodatkom.²¹ Ako je to točno, onda ostaje riješiti zagonetku snažnije zastupljenosti okruglih kopči u grobnoj ikonografiji. Jedna je mogućnost da su one bile u uporabi tijekom cijelog 3. stoljeća, dok su četvrtaste kopče možda izišle iz mode nešto prije, pa su ukupno rjeđe prikazane na kamenim spomenicima. No, to je tek pretpostavka, a nedoumice bi bilo vrijedno razriješiti usporednim proučavanjem obiju skupina predmeta u obje njihove pojavnosti. Prema tome, četvrtaste pojasne kopče na steli iz Lobora moguće je tek uvjetno smatrati razlogom za datiranje u 1. polovicu 3. stoljeća. Među promjene u naoružanju vojnika, provedene u ranoseverskom razdoblju, spada i dugi mač (*spatha*), koji, za razliku od prije kad su ga konjanici nosili na desnoj strani, sada nose pješaci, i to na lijevoj strani, obješen o široki remen, upravo kao na steli iz Lobora.²² Otprilike na visini desnog boka kod oba vojnika

¹⁸ J. P. WILD, 1968, 225-227; M. FEUGÈRE, 1995, 118; J. L. SEBESTA, L. BONFANTE, 1994, 245; A. T. CROOM, 2002, 52; G. SUMNER, 2009, 72, 136-142.

¹⁹ Ogrtač s ravnim rubom: G. SUMNER, 2009, figs. 29, 35, 36, 37 B i D, 70. Ogrtač s manje ili jače zaobljenim rubom: G. SUMNER, 2009, figs. 2, 5, 22 A, B i D, 24 A, 34.

²⁰ S. von SCHNURBEIN, 1977, 87-90; T. FISCHER, 2008; H. UBL, 2002; S. JAMES, 2010, 44-45, 76-79, fig. 37.

Pogrješka tvrdnja da su okrugle kopče češće i u nalazima (M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006, 182-183) najvjerojatnije proizlazi iz činjenice da su autori u obzir za usporedbu uzeli prstenaste kopče s trnom.

²¹ S. von SCHNURBEIN, 1977, 90; H. UBL, 2002, 275.

²² J. OLDENSTEIN, 1976, 226-234; I. RADMAN-LIVAJA, 2004, 41-47; M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006, 154;

naziru se ovalni ukrasni okovi balteusa, za koje se općenito smatra da nisu stariji od 3. stoljeća.²³ Isto se odnosi na okrugle okrajke korica spate.²⁴

Majka dvojice vojnika odjevena je u domaću odjeću koja se na širem prostoru sjevernih provincija pojavljuje u raznim inačicama od kraja 1. stoljeća do u 3. stoljeće. Rekonstruirana je na temelju likovnih prizora i pokretnih nalaza iz grobova, ali su mnogi detalji ostali nerazjašnjeni.²⁵ Eventualna mogućnost užega vremenskog određenja leži prije svega u kopčama i nakitu. Privjesak ili broš u obliku polumjeseca ili možda pelte u likovnom mediju nije moguće datirati uže od 2. i 3. stoljeća, osobito stoga što u ovom slučaju nisu jasni ni točan oblik ni narav predmeta.²⁶ Preostaju fibule na ramenima, različito nacrtane na Sl. 3 i 4. Premda je S. Martin-Kilcher datirala stelu iz Lobora drukčije negoli izvor prema kojemu je načinila crtež, nije navela razlog za to niti je odredila tip fibule, na njezinu crtežu inače najsličniji koljenastoj fibuli (Sl. 4). Međutim, zaobljene istake u obliku bočnih krila, naznačene kod J. Oldensteina (Sl. 3), ali ne i kod S. Martin-Kilcher, protive se takvom određenju. One na fotografiji (Sl. 1) stvaraju dojam sličnosti sa sidrastom fibulom, ali u stvarnosti ti predmeti izgledaju drukčije.²⁷ Nema dvojbe da fibule na reljefu imaju pravokutan zglobovi tuljac ili zavojnicu s potpornom gredom i nogu koja završava dugmetom. Međutim, bočne pravokutne istake na nozi elementi su kojima u literaturi ne nalazim usporedbi, pa prema tome ni fibule na ženskoj odjeći ne mogu poslužiti kao putokaz za datiranje. To se odnosi i na pokrivalo za glavu, koje je najsličnije tipu 4 prema J. Garbschu.²⁸ Međutim, oblik mu ne odgovara posve onome na noričkim primjerima, a osim toga, vremenska shema za ženska pokrivala za glave, koju je predložio J. Garbsch, nije posve pouzdana utoliko što je ograničena na 1. i 2. stoljeće, premda je jasno da pojedine inačice traju i u 3. stoljeću.²⁹

Preostaje provjeriti mogućnost datiranja na temelju portretnih osobina. Oba muškarca pokazuju takozvanu vojničku portretnu ikonografiju, koju je uveo car Karakala (211.-217.) a trajala je s manjim prekidima ili iznimkama do tetrarhijskog razdoblja.³⁰ Prema tome, ona može poslužiti uglavnom kao *terminus post quem* za datiranje stele iz Lobora. Frizura ženske osobe djelomice je skrivena kapom, a radi prirode reljefa ne pokazuje najvažniji, stražnji dio. Razdjeljak na čelu i tjemenu praktički je sjevremen, a u ovome kontekstu odnosi se na kasnoantoninske i ranoseverske frizure, obilježene kosom skupljenom u klupko na zatiljku, dok bočni pramenovi posve ili djelomice prikrivaju uši.³¹ Uzmemo li u obzir mogućnost manjega modnog zakašnjenja, takvu je frizuru moguće protegnuti do kraja severskog razdoblja, ali ne i mnogo poslije njega. Od srednjoseverskog doba, naime, uvelike prevladavaju frizure s posuvraćenom pletenicom, kod koje je pramenje kose vidljivo s obje strane vrata.³²

Na sjevernokraskom prostoru stela iz Lobora jedini je primjerak s čitavim figurama pokojnika, ne samo u naznačenom razdoblju nego uopće, što je vjerojatno slučajnost proizišla

²³ J. OLDENSTEIN, 1976, 226-234, Taf. 84-86; S. JAMES, 2010, 72-73, fig. 35: 1-4.

²⁴ J. OLDENSTEIN, 120-123, Taf. 18, 19, 22; S. JAMES, 2010, 153-158, fig. 90: 566-570, fig. 91: 571-573.

²⁵ B. MIGOTTI, 2008, 459-460.

²⁶ Usp. B. MIGOTTI, 2008, 459-460.

²⁷ Sidraste fibule imaju glavu u obliku sidra pa su stoga njegovi krakovi, slični bočnim istakama, smješteni na prednjem dijelu fibule, a ne na nozi. Takve se fibule inače pretežno datiraju u 2. stoljeće, a traju i u 1. polovici 3. stoljeća (R. KOŠČEVIĆ, 1980, 24; D. BOJOVIĆ, 1983, 44-46).

²⁸ J. GARBSCH, 1965, 16, Taf. 11: 1, 4.

²⁹ Usp. B. MIGOTTI, 2008, 459, bilj. 34.

³⁰ M. BERGMANN, 1977, 5-18, Taf. 3: 1 i d.; E. POCHMARSKI, 1990, 532-533; D. KLEINER, 1992, 324-297, fig. 286 i d.;

³¹ K. WESSEL, 1949, 62-66 (*Nestfrisur*); L. ECKHART, 1976, 17; D. KLEINER, 1992, 280, 349, figs. 247, 248, 317; E. POCHMARSKI, 1990, 532; P. NOELKE, 1996, 92, Taf. 23: 4.

³² K. WESSEL, 1949, 67-68 (*Scheitelzopf-Frisur*); M. BERGMANN, 1977, 29-30, 39-44, Taf. 7, 8.

iz ukupno malog broja poznatih spomenika. Naime, i vojničke i civilne stele s čitavim likovima pokojnika u različitim se dijelovima Carstva pojavljuju od 1. stoljeća i traju do u 3. stoljeću, kad su osobito popularne u vojničkom krugu. Za razliku od prijašnje usredotočenosti na područje sjeverne Italije, Galije i Porajnja, u 3. stoljeću opisani tip stele osobito je svojstven podunavskim i istočnim provincijama, ali i gradu Rimu.³³ U formalno-tipološkom pogledu posrijedi je pravokutna stela sastavljena od portretne niše i natpisnog polja ispod nje, koja se u noričko-panonskom krugu grobne umjetnosti pojavljuje krajem 2. stoljeća, a učestala je osobito u 3. stoljeću.³⁴ Stoga na temelju prethodno razrađenih elemenata ikonografije i tipologije stelu iz Lobora treba datirati u 1. polovinu 3. stoljeća (oko 220.-250.).

Budući da je stela od vapnenca, jasno je da je bila isklesana u domaćoj radionici, a ne uvezena iz nekog od središta proizvodnje i trgovine noričkim mramorom, u koje je spadao i panonski Petovio.³⁵ S obzirom na veličinu stele i vrsnu izvedbu, svakako treba pomišljati na radionicu u nekome većem središtu; najbliži su gradovi Petoviona (*Poetovio*) i Andautonija (*Andautonia*) u Panoniji te Celeja (*Celeia*) u Noriku. Stela iz Lobora tipološki je jedinstvena i bez cjelovitih analogija bilo u Noriku ili Panoniji. Ipak, oblik ukrasne volute na gornjem rubu upućuje na noričku sredinu kao ishodište ikonografskog predloška.³⁶ Najrealnije je pritom pomišljati na Celeju iz više razloga. Prvo, nearhitektonske pravokutne stele, premda posvjedočene na prostoru od Emone, Celeje, Neviduna i Petovione, a mjestimice i u sjevernoj Panoniji, najbrojnije su upravo u Celeji, a najrjeđe u Petovioni.³⁷ Osim toga, čini se da je jedan od pravaca uvoza mramornih spomenika i utjecaja na proizvodnju kamenih grobnih spomenika na noričko-panonskom prostoru išao od Celeje dolinom Save prema Andautoniji i Sisciji.³⁸ Prema tome, vjerojatno je da je stela iz Lobora isklesana u Andautoniji ili nekoj radionici pod njezinim utjecajem, što ujedno upozorava na to da se rimsko naselje ili imanje na mjestu Lobora nalazilo u ageru Andautonije prije negoli Petovione.

3. DRUŠTVENE OKOLNOSTI NASTANKA STELE

U umjetničkom smislu obiteljski prizor na jedinstven je način obogaćen diskretnim naglašavanjem rodnih uloga, što se daje iščitati iz statuarnog položaja majke i uspravnoga, pomalo ukočenog držanja sinova. U toj je slici J. Kastelic prepoznao uzvišeno ozračje nalik onome pri carskoj apoteozu.³⁹ Prizor je uistinu jedinstven u širem okviru postojeće ikonografije i odiše osobitim obiteljskim dostojanstvom. Osim samosvijesti dvojice vojnika razmjerno visokog hijerarhijskog stupnja, u skupnom portretu majke i sinova naslućuje se i ponos zbog obiteljske vojničke tradicije, koja priziva društveni ugled već i sama po sebi; pretorijanci su ga dodatno uživali kao povlašten vojnički rod za severskih vladara, a često su se novačili upravo iz stoljetnih

³³ J. C. N. COULSTON, 1987; N. CAMBI, 1988; D. KLEINER, 1992, 381-383, Figs. 354-355; S. RINALDI TUFI 1996; A. W. BUSCH, 2003, 688-689; M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006, 9-11; U. ROTHE, 2009, 24-25, *passim*; S. JAMES, 2010, 44-45.

³⁴ B. DJURIĆ, 2007, 896-897.

³⁵ B. DJURIĆ, 2007; B. DJURIĆ, H. MÜLLER, 2009.

³⁶ Usp. HOFFILLER, SARIA, 1938, Nr. 46, 47, 58 (*Celeia*); J. KASTELIC, 1998, SL. 192, 207 (*Sempeter*); H. UBL, 1979, Nr. 22 (*Aelium Cetium*); UEL, 587 (*Kremsmünster*).

³⁷ Usp. B. DJURIĆ, 2007, 896. Primjerci iz Celeje: HOFFILLER, SARIA, 1938, Nr. 45, 47, 50, 53, 58; UEL, 673. Primjerci iz sjeverne Panonije (Mađarska): UEL, 36 (*Carnuntum*), 3042 i 3095 (*Aquincum*), 5671 (*Solva*). Portreti su pritom u pravilu predloženi kao poprsja, rjeđe kao cijeli likovi.

³⁸ B. MIGOTTI, *The stelae of Northern Croatia* (u tisku).

³⁹ J. KASTELIC, 1998, 165.

Sl. 5. Stela iz Brusnika (foto: I. Krajcar).
Fig. 5. Stele from Brusnik (photo: I. Krajcar).

vojničkih obitelji.⁴⁰ O osobito povlaštenom položaju centuriona u 3. stoljeću govori podatak da im je car Karakala dopustio nositi zlatni prsten, kao nagovještaj mogućeg ulaska u viteški stalež.⁴¹ Iz svega proizlazi da su vlasnici stele iz Lobora bili društveno ugledna obitelj, a najvjerojatnije i imućna, s obzirom na znatno povećanje vojničkih plaća za Severâ.⁴² Moguće je tek nagađati je li umjerenost jednostavno bila dio njihova svjetonazora, ili možda usprkos primanjima nisu bili dovoljno imućni da bi si mogli priuštiti mramornu stelu.⁴³ U ovome kontekstu osobito nas zanima pitanje može li se na temelju grobnog spomenika, koji je medij javnog (samo)predstavljanja *par excellence*, naslutiti na koji je način prikazana obitelj usklađivala svoj vojnički identitet s onim civilnim. Poznato je da je u ranom razdoblju rimskog osvajanja uspostava klesarskih radionica u provincijama bila tijesno vezana uz prisutnost vojske, te da je slijedom toga tipologiju vojničkih stela bilo moguće povezivati s određenim vojničkim postrojbama i pokretnim radionicama koje su ih opsluživale.⁴⁴ Međutim, 3. stoljeće vrijeme je snažnog prožimanja vojničkih i građanskih sastavnica provincijalnih društava, koje se u pravilu ogleda i na grobnim spomenicima.⁴⁵ Čini se da upravo tu pojavu stela iz Lobora jasno odražava. Usporedimo ju za tu prigodu s jednom drugom stelom, onom iz Brusnika kod Daruvara (agera Akva Balisa), isklesanom od domaćeg pješčenjaka (Sl. 5). Natpisom, koji otkriva da ju je obitelj podigla legionaru Četvrte legije Flavije Antoninijane, datirana je u razdoblje 213.-235.⁴⁶ Prema tome, dvije stele imaju niz zajedničkih osobina: vrijeme nastanka, materijal (običan kamen), monumentalnost, provinciju (Gornja Panonija) i pripadnost vojničkom sloju, premda s izvjesnom hijerarhijskom razlikom u korist vojnika iz Lobora. Usprkos tome, njihova formalna tipologija i ikonografija posve su različite. Stela iz Brusnika po svemu sudeći pokazuje utjecaje proizvodnje i trgovine, odnosno oponašanje mramornih izrađevina koje su rijekom Dravom dolazile od Petovija prema Mursi i dalje na istok.⁴⁷ Očito je to posljedica integriranosti dviju vojničkih obitelji u različite gradske sredine, odnosno njihovu okolicu: profesionalna pripadnost odražava se u vojničkoj ikonografiji, a izbor oblika i tipa spomenika odraz je njihova građanskog, odnosno zavičajnog identiteta.⁴⁸ Motiv vinove loze na bočnim stranama nagovješćuje religijsku sastavnicu duhovnog ozračja vlasnikâ stele iz Lobora, pa onda i njihovu kulturu u širem smislu, jer se vjerojatno smije povezati s dionizijskom soteriologijom.⁴⁹

⁴⁰ M. DURRY, 1954, 1627-1629; A. W. BUSCH, 2003, 687; M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006, 11; A. COOLEY, 2007, 390.

⁴¹ A. W. BUSCH, 2003, 687-688.

⁴² Usp. M. DURRY, 1954, 1628; A. W. BUSCH, 2003, 687; O. HARL, 2003, 346.

⁴³ A. W. BUSCH (2003, 694), primjerice, smatra da nejednaku kvalitetu spomenika augustovskih konjanika (*equites singulares Augusti*) u Rimu, čija je oblikovna sličnost inače uvjetovana korporacijskom pripadnošću, ne treba povezivati s imovinskim mogućnostima.

⁴⁴ N. CAMBI, 1994, 171-172; B. DJURIĆ, 2008.

⁴⁵ V. HOPE, 2001, 69-71; A. W. BUSCH, 2003, 693; O. HARL, 2003, 346; M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006, 14. V. HOPE (2001, 71) čak je pretpostavila da je

prožetost vojničkih i civilnih sadržaja mogla obezvrijediti važnost grobnog spomenika kao sredstva za izražavanje posebne društvene pripadnosti.

⁴⁶ B. MIGOTTI, kao u bilj. 38.

⁴⁷ B. MIGOTTI, kao u bilj. 38.

⁴⁸ Opisane prilike postaju jasnije na podlozi usporedbe s jednom drugom praksom u vojničkom krugu istog razdoblja, ali u gradu Rimu. Ondje su, naime, pripadnici postrojbi elitnih konjaničkih postrojbi (*equites singulares Augusti*), unovačeni iz različitih provincija a smješteni u Rimu, svoj skupni profesionalni identitet, premda združen s civilnim elementima, njegovali izborom istog tipa nadgrobne stele i iste ikonografije (A. W. BUSCH, 2003, 692).

⁴⁹ Usp. N. CAMBI, 1989, 66.

LITERATURA

- BARKÓCZI, L., 1964. - László Barkóczi, The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XVI, Budapest, 257-356.
- BERGMANN, M., 1977. - Marianne Bergmann, *Studien zum römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n. Chr.*, Bonn.
- BISCHOP, M. C., COULSTON, J. C. N., 2006. - Mike C. Bishop, Jon C. N. Coulston, *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*, Oxford.
- BOJOVIĆ, D., 1983. - Dragoljub Bojović, *Rimske fibule Singidunuma*, Beograd.
- BRUNŠMID, J., 1909. - Josip Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n. s., X (1908-1909), Zagreb, 149-222.
- BUSCH, A. W., 2003. - Alexandra W. Busch, Von der Provinz ins Zentrum – Bilder auf den Grabdenkmälern einer Elite-Einheit, *Akten des VII. internationalen Colloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens* (Hrsg. P. Noelke, F. Naumann-Steckner, B. Schneider), Mainz am Rhein, 679-694.
- CAMBI, N., 1988. - Nenad Cambi, Nadgrobna stela s čitavom ljudskom figurom na istočnom Jadranu, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 38(25) (1987-1988), Zadar, 93-114.
- CAMBI, N., 1989. - Nenad Cambi, Bilješke uz dvije panonske nadgrobne stele, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., XXII, Zagreb, 59-76.
- CAMBI, N., 1994. - Nenad Cambi, Stele iz kasnoantičke grobnice u Dugopolju, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 86, Split, 147-181.
- CASCIO, E., 2005. - Elio Cascio, The age of the Severans, *The Cambridge Ancient History*, Vol. 12: *The Crisis of the Empire, A. D. 193-337*, Cambridge, 137-169.
- COOLEY, A., 2007. - Alison Cooley, Septimius Severus: the Augustan emperor, *Severan culture* (eds S. Swain, S. Harrison, J. Elsner), Cambridge, 385-397.
- COULSTON, J. C. N., 1987. - Jon C. N. Coulston, Roman military equipment on third century tombstones, *Roman Military Equipment: The Accoutrements of War* (ed. M. Dawson), British Archaeological Reports Intern. Ser., 336, Oxford, 141-156.
- COULSTON, J. C. N., 1998. - Jon C. N. Coulston, How to arm a Roman soldier, *Modus Operandi. Essays in Honour of Geoffrey Rickman* (eds M. Austin, J. Harries, C. Smith), London, 167-190.
- CROOM, A. T., 2002. - Alexandra T. Croom, *Roman Clothing and Fashion*, Stroud.
- DJURIĆ, B., 2007. - Bojan Djurić, Predrimnske forme na nagrobniku iz Mrzlega Polja pri Ivančni Gorici, *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan* (ur. M. Blečić et alii), *Situla*, 44, Ljubljana, 895-902.
- DJURIĆ, B., 2008. - Bojan Djurić, Early stelae from Poetovio and the marble studies, *Thiasos – Festschrift für Erwin Pochmarski zum 65. Geburtstag* (Hrsg. Ch. Franek et alii), Wien, 159-165.
- DJURIĆ, B., MÜLLER, H., 2009. - Bojan Djurić, Harald Müller, White Marbles in Noricum and Pannonia: an outline of the Roman Quarries and their Products, *ΛΕΥΚΟΣ ΛΙΘΟΣ – Interdisciplinary Studies on Mediterranean Ancient Marble and Stones, Proceedings of the VIIIth International Conference of the Association for the Study of Marble and Other Stones used in Antiquity*, Paris, 1-17.
- DURRY, M., 1954. - Marcel Durry, s. v. Praetoriae cohortes, *Realenciclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, XXII/2, Stuttgart, 1607-1634.
- ECKHART, L., 1976. - Lothar Eckhart, *Die Skulpturen der Stadtgebietes von Lauriacum, Corpus Signorum Imperii Romani, Österreich*, Band III, Faszikel 2, Wien.

- FEUGÈRE, M. 1995. - Michel Feugère, L'équipement des officiers dans l'armée romaine, *La hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine sous le Haut-Empire* (ed. Y. Le Bohec), Paris, 113-126.
- FILIPEC, K., 2008. - Krešimir Filipec, *Arheološko-povijesni vodič po svetištu Majke Božje Gorske u Loboru*, Zagreb.
- FISCHER, T., 1988. - Thomas Fischer, Zur römischen Offizierausrüstung im 3. Jahrhundert n. Chr., *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, 53, München, 167-190.
- GARBSCH, J., 1965. - Jochen Garbsch, *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert*, München.
- HOFFILLER, V., SARIA, B., 1938. - Viktor Hoffiller, Balduin Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien. Heft 1: Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb.
- HOPE, V., 2001. - Valerie M. Hope, *Constructing Identity: The Roman Funerary Monuments of Aquileia, Mainz and Nimes*, British Archaeological Reports, Int. Ser., 960, Oxford.
- HORVAT, J. ET AL., 2003. - Jana Horvat et al., Poetovio. Development and Topography, *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Pannonia I* (eds M. Šašel Kos, P. Scherrer), Situla, 41, Ljubljana, 153-189.
- HARL, O., 2003. - Ortolf Harl, Die Donauarmee als Träger der norisch-pannonischen Kunst – der Fall Norikum, *Akten des VII. internationalen Colloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens* (Hrsg. P. Noelke, F. Naumann-Steckner, B. Schneider), Mainz am Rhein, 337-361.
- JAMES, S., 2010. - Simon James, *Excavations at Dura-Europos 1928-1937. Final Report VII: The Arms and Armour and other Military Equipment*, London.
- KASTELIC, J. 1998. - Jože Kastelic, *Simbolika mitov na rimskih nagrobnih spomenikih: Šempeter v Savinjski dolini*, Ljubljana.
- KLEINER, D. E. E., 1992. - Diana E. E. Kleiner, *Roman Sculpture*, New Haven – London.
- KOŠČEVIĆ, R., 1980. - Remza Košćević, *Antičke fibule s područja Siska*, Zagreb.
- LÖRINZ, B., 1999. - Barnabas Lörinz, *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. II, Budapest.
- LÖRINZ, B., 2000. - Barnabas Lörinz, *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. III, Budapest.
- LÖRINZ, B., 2002. - Barnabas Lörinz, *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. IV, Budapest.
- MARTIN-KILCHER, S., 1993. - Stefanie Martin-Kilcher, Römische Grabfunde als Quelle zur Trachtgeschichte im zirkumalpinen Raum, *Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion, Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte* (Hrsg. M. Struck), Mainz, 181-203.
- MIGOTTI, B., 2008. - Branka Migotti, Nadgrobni spomenik robovske obitelji iz Donjih Čeha kod Zagreba, *Archaeologia Adriatica*, 2, 2, Zadar, 453-465.
- MÓCSY, A., 1959. - Andreas Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest.
- NEMETH-EHRLICH, D., KUŠAN ŠPALJ, D., 2003. - Dorica Nemeth-Ehrlich, Dora Kušan Špalj, Municipium Andautonia, *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Pannonia I* (eds M. Šašel Kos, P. Scherrer), Situla, 41, Ljubljana, 107-129.
- NOELKE, P., 1996. - Peter Noelke, Römische Grabaltäre in der Germania inferior, *Akten des III. internationalen Colloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens* (Hrsg. G. Bauchhenß), Köln - Bonn, 77-104.
- OLDENSTEIN, J., 1976. - Jürgen Oldenstein, Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. Studien zu Beschlägen und Zierat an der Ausrüstung der römischen Auxiliareinheiten des obergermanisch-

- raetischen Limesgebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n. Chr, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 57, Mainz am Rhein, 49-284.
- POCHMARSKI, E., 1990. - Erwin Pochmarski, Römischen Bildhauerkunst des 3. und 4. Jh. n. Chr. am norischen Limes, *Akten des 14. Intern. Limeskongr. in Carnuntum, Der römische Limes in Österreich* (Hrsg. H. Vetters, M. Kandler), 36 (1, 2), Wien, 525-538.
- RADMAN-LIVAJA, I., 2004. - Ivan Radman-Livaja, *Militaria Sisciensia. Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkoga muzeja u Zagrebu*, Zagreb.
- RINALDI TUFI, S., 1996. - Sergio Rinaldi Tufi, Sulle tracce di uno schema iconografico: Stehende Soldaten nelle regioni danubiane, *Lungo la via dell'Ambra. Apporti altoadriatici alla romanizzazione dei territori del Medio Danubio (I sec. a. C. – I. sec. d. C., (ed. M. Buora), Udine, 273-280.*
- ROTHE, U., 2009. - Ursula Rothe, *Dress and Identity in the Rhine-Moselle Region of the Roman Empire*, British Archaeological Reports, Intern. Ser., 2038, Oxford.
- SCHNURBEIN, von, S., 1977. - Siegmund von Schnurbein, *Römisches Gräberfeld von Regensburg*, Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte, Reihe A – Fundinventäre und Ausgrabungsbefunde, 31, München.
- SCHÖBER, A., 1923. - Arnold Schöber, *Die römische Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien.
- SEBESTA, J. L., BONFANTE, L (eds), 1994. - Judith Lynn Sebesta, Larissa Bonfante, *The World of Roman Costume*, Madison.
- SUMNER, G., 2009. - Graham Sumner, *Roman Military Dress*, Stroud.
- UBL, H., 1979. - Hannsjörg Ubl, *Die skulpturen des Stadtgebietes von Aelium Cetium, Corpus Signorum Imperii Romani, Österreich*, Band I, Faszikel 6, Wien.
- UBL, H., 2002. - Hannsjörg Ubl, Ein "Ringschnallencingulum" aus Lauriacum, *Miles Romanus dal Po al Danubio nel Tardoantico* (ed. M. Buora), Pordenone, 275-285.
- URL.- <http://www.ubi-erat-lupa.org>
- WALDE, E., 1997. - Elisabeth Walde, Noch einmal zur Buchrolle, *Akten des IV. internationalen Colloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffen* (Hrsg. B. Djurić, I. Lazar), Situla, 36, Ljubljana, 243-246.
- WESSEL, K., 1949. - Klaus Wessel, Römische Frauenfrisuren von der severischen bis zur konstantinischen Zeit, *Archäologischer Anzeiger*, 61-62 (1946-1947), 62-76.
- WILD, J. P., 1968. - John Peter Wild, Clothing in the North-West provinces of the Roman Empire, *Bonner Jahrbücher*, 168, Bonn, 166-240.

A SOLDIER STELE FROM LOBOR

SUMMARY

A limestone stele from the village of Lobor (north-western Croatia) was accidentally recovered in 1857, but its archaeological context has never been established (figs. 1, 2). Its find spot belonged to a Roman settlement or a villa in the territory of either Andautonia or Poetovio, both towns in the Roman province of Pannonia Superior. It was first published in 1909, the stress being on epigraphy, and was later mentioned in passing in a number of articles in various contexts. In some of them the stele in question was illustrated by drawings featuring some false or imprecise details (figs. 3, 4); therefore, a new one has been made for the needs of the present discussion (fig. 2). The aim of this paper was to discuss the stone from Lobor in detail, with the stress on military iconography, social context of its use and the workshop affiliation. The epitaph reveals that the tombstone was put up by the mother and a brother, Septimia Lucilla and Cocceius, *signifer* of *Legio X gemina*, to 30-year-old Marcus Cocceius Superianus, centurion of the same legion and to 40-year-old praetorian Valerius Lucilianus. It transpires from the names and the woman's clothes that it was an early Romanised native family, with a long tradition of serving in the Roman army. The dress and equipment of both soldiers are the same: a sagum with a round brooch, a long-sleeve tunic, a belt with a rectangular frame buckle, a *spatha* worn on the left side and ending in a round scabbard chape and a baldric featuring an oval mount. The only difference between them is in that the soldier on the right side has one scroll in his left hand, while the other one has two, one each in each hand (possibly the praetorian). The woman is clad in native costume, with the overdress fastened on the shoulders by brooches of the shape unparalleled elsewhere. On the basis of the dress, equipment and the portraits, the stele should be dated 220-250 A.D. The form of the stone points toward Norican typological traits and seems to have been manufactured in the workshop(s) of Andautonia or under its influence, rather than in Poetovio. A comparison between the stele from Lobor and one from Brusnik (mid northern Croatia) (fig. 5), whose typology is completely different although it was also military (legionary) and from the same period and the same province, points to soldiers as an integrated element of the civilian community.

KEY WORDS: *funerary stele, Lobor, Panonnia, soldiers*

Prijevod / Translation: Branka Migotti

